

РОДИНА БЕЗБОРОДЬКІВ У СИСТЕМІ ДОБРОЧИННОСТІ В СФЕРІ ОСВІТИ УКРАЇНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Індивідуальна доброчинність на користь навчальних закладів України у ХІХ столітті представлена, передусім, давніми старшинськими козацькими родинами та їх потомками, польською (чи сполонізованою українською) шляхтою та – з середини ХІХ століття – російськими, єврейськими та українськими купецькими родинами. З приводу просвітницької, громадської діяльності деяких доброчинників існує досить обширна наукова література, інші досліджені менше [1-13].

Останнім часом посилюється інтерес до вивчення історії індивідуальної доброчинності в контексті сімейно-спадкового її характеру, і цьому можна знайти кілька основних причин. По-перше, така доброчинність в розвитку української освіти ХІХ століття займала одне з провідних місць, починаючи з фундування вищих та середніх навчальних закладів (Харківського й Київського університетів, перших гімназій). По-друге, образ сучасного доброчинника у сфері освіти, ще не маючи рис сімейної спадковості, вже має спиратися на певну мотивацію, історичні традиції якої в Україні були досить сильними. В Російській імперії другої половини ХІХ століття за умови крайньої поляризації багатства й бідності індивідуальна приватна доброчинність стала надійним регулятором соціальної рівноваги. Крім цього, система державного соціального захисту була нездатна виявити достатню допомогу нужденним.

На противагу індивідуальній доброчинній діяльності товариства й організації такого типу з'явилися в Україні значно пізніше – в кінці ХІХ – початку ХХ ст. Тому значущість індивідуальної складової у загальній системі доброчинної підтримки системи освіти важко переоцінити.

Родина Безбородьків являє собою у цьому контексті явище непересічне. Сформувавшись у ході визрівання козацтва як унікального соціального прошарку України, в кінці ХVІІІ ст. Безбородьки отримали графський титул.

«Загальний Гербівник дворянських родів Всеросійської імперії» виводить рід Бездободьків з польської родини Ксенжницьких, що мали родовий масток у Полтавській губернії [14].

Родоначальником цієї родини вважають Івана Безбородька, син якого, Яків, служив значковим товаришем Переяславського полку (1724-1730). Син Якова, Андрій Безбородько (1711-1780), став військовим канцеляристом і генеральним писарем, а згодом – предводителем чернігівського шляхетства.

Ілля Андрійович Безбородько мав єдиного сина Андрія Ілліча (1783-1814), який помер бездітним. Дочка ж його, Любов Іллівна (1782-1809) вийшла заміж за адмірала графа Г.Г. Кушелева, нащадки якого стали носити подвійне прізвище. Тому добродійну діяльність цієї родини варто розглядати як стосовно сім'ї Безбородьків, так і Кушелевих.

Найбільш відомим своїм кар'єрним ростом став Олександр Андрійович Безбородько (1747-1799), котрий заклав підвалини фінансової могутності нащадків, що дало їм змогу підтримувати кілька навчальних закладів в Україні протягом довгих років. О. Безбородько народився у м. Глухові, закінчив Києво-Могилянську академію. З 1775 р. він став секретарем (а згодом – найвпливовішим радником) Катерини II, з 1780 – служив у колегії закордонних справ Російської імперії. З приходом Павла I О. Безбородько став сенатором, канцлером і найсвітлішим князем. Вже тоді виявилися його меценатські нахили: князь зібрав одну з кращих в Росії колекцій художніх полотен [15]. За словами самого О.А. Безбородька, галерея переважала кількісно і якісно знамените зібрання полотен Строганова; а остання вважалася першою у всій Росії. У Безбородька були зібрані роботи Рубенса, Тіціана, Веронезе та інших славетних майстрів, яких не було навіть в Ермітажі. Граф Ростопчин писав з цього приводу: «Якщо Безбородько не припинить збирати картини, то його галерея через кілька років стане однією з найбагатших у Європі» [16, 339].

У своєму заповіті О.А. Безбородько призначив 210 тис. руб. на Виховний будинок, який мав бути розміщений в Україні. Оскільки його спадок, з причини відсутності спадкоємця, перейшов до молодшого брата Іллі, то саме останньому довелося розпорядитися цими добродійними коштами, на які замість Виховного будинку було відкрито знаменитий Ніжинський ліцей.

В одному з досліджень історії українських ліцеїв читаємо: «Того ж 1803 р. куратор Віленського навчального округу князь А. Чарторийський і шкільний інспектор Волинської, Подільської та Київської губерній Т. Чацький, який брав на себе всі організаційні роботи і збір пожертвувань, звернулися до царя із проханням про створення на Волині польського закладу подібного типу. У 1805 р. подібне прохання надійшло від українського графа І.О. Безбородька» [17, 36-37].

Ліцей князя Безбородька був заснований спочатку як гімназія вищих наук у 1820 році. Цей навчальний заклад проіснував з різними змінами до 1833 року, після чого став ліцеєм. 19 липня 1805 року імператорові було подано записку Іллі Безбородька про заснування гімназії на добродійні кошти його брата: «Отримавши у спадок маєток покійного мого брата ... бажаючи виконати його точно і обернути цю пожертву найкориснішим чином для громади, я розмірковував, що ніде вона зручніше використана бути не може, як у Малоросії, вітчизні мого покійного брата. ...найдоцільніше буде влаштувати в Малоросії на кошт цієї пожертви училище вищих наук, якого тут ще не існує і від якого можна буде очікувати великої користі, як для всіх, так особливо для тих незаможних дворян й іншого стану молодих людей, котрі за нужденністю своєю не можуть мати досить способів до освіти себе і котрим, із заснуванням цього закладу. Може відкритися новий засіб до підготовки себе до служби Вашій Імператорській Величності...оскільки шість років по смерті брата мого пройшли, то внаслідок волі його вносити в перші п'ять років по 10 000 руб., а останні вісім по 20 000 руб. у Виховний будинок, я маю готовими за шість років 70 000 рублів з відсотками... по цей 1805 рік по квітня 6-е число 81 920 рублів... Моє бажання є, щоб суми ці були віддані в державний земельний банк, з тим, щоб відсотки з них оберталися на рахунок сум, на утримання цього училища необхідних...» [3, 27-28].

Сам же Ілля Андрійович Безбородько жертвував для гімназії землю з садом, яка належала йому у м. Ніжині. Крім того, він призначив вічний капітал для використання відсотків на утримання цього закладу в сумі 15 000 руб. [3, 29].

29 липня 1805 року прохання князя Безбородька було задоволене; при цьому він отримав орден Володимира 1-го класу, а бюсти його та його брата було наказано встановити в урочистій залі гімназії.

Загальний капітал гімназії вищих наук у м. Ніжині склав станом на 1820 р. близько 169 тис. руб. З відсотків цього капіталу й планувалося повністю фінансувати діяльність гімназії. Крім цього, граф Кушелєв-Безбородько наказав своїй Веркіївській економії видати за першу третину 1821 року 5000 руб. з призначених графом І. Безбородьком. З цієї ж економії на облаштування гімназії направлялись столярі та інші робітники. Попередньо було так установлено, що в пансіоні цієї гімназії будуть утримуватися дітси-сироти, батьки яких були військовими чиновниками. На це було складено окрему пожертву [3, 32].

Гімназія вищих наук князя Безбородька протягом двох десятиріч років пройшла кілька організаційних трансформацій, викликаних постійними

наріканнями місцевої влади то на рівень благонадійності викладачів та студентів, то на низький рівень викладання. Заснована в 40-х роках ХІХ століття Ніжинська гімназія фактично знаходилася у приміщеннях ліцею, але була державним навчальним закладом. Деякі зміни на краще в навчальній діяльності ліцею наступили з причини здійснення в Росії судової реформи, внаслідок чого виявилася необхідною велика кількість спеціалістів-правників; ліцей же на той час готував саме таких фахівців. Однак мізерні матеріальні засоби цього навчального закладу, який не коштував російській імперії жодної копійки, не дозволили їй розвиватися разом з усією системою освіти в державі.

В одному з архівних документів викладено ситуацію, що склалася з добродійною допомогою ліцею князя Безбородька через двадцять років після його створення, що також безпосередньо пов'язано з родиною Безбородьків.

Так, департамент міністерства народної освіти в 1870 р. повідомляв попечителю Київського учбового округу, що «... княгиня Італійська графиня Єлизавета Іванівна Суворова Римнікська, бажаючи виконати священну волю покійного її чоловіка графа Миколи Олександровича Кушелева-Безбородко, котрий заповідав їй побудувати богоугодний заклад, повідомила мене [міністра освіти – Н.С.], після сімейної ради з рідними її покійного чоловіка, що визнала найкращим призначений на богоугодний заклад капітал 105 000 руб. приєднати до капіталу ліцея Князя Безбородка як закладу в найвищій мірі корисного і богоугодного.

На підставі вище означеного, княгиня Суворова зобов'язується внести 105 000 руб. до ліцею через 10 років після того, як нинішня ухвала буде затверджена, а до того часу буде вносити до ліцею князя Безбородка кожний рік, наперед, по 5250 руб. Зобов'язання це княгиня Суворова забезпечує всім своїм статком... Міністр освіти ... граф Д. Толстой» [18, арк. 1].

Ця пожертва мала стати для ліцею Безбородька засобом до вирішення всіх фінансових проблем. Адже платня викладачів ліцею вже давно не витримувала ніякої критики, внаслідок чого склад кафедр постійно змінювався, і не в кращий бік.

Коли в ліцеї князя Безбородька дізналися про таку щедрю пожертву, педагогічна рада цього навчального закладу прийняла два рішення: по-перше, у вигляді подяки добродійниці встановити її портрет в урочистій залі ліцею, про що просити дозволу у ради попечителя учбового округу; по-друге, використати кошти на покращення становища вчителів ліцею. У чому полягала проблема? Виявляється, педагогічний колектив ліцею віддавна не

отримував підвищення заробітної плати. Тому в приватному характері цього закладу були й свої мінуси, адже вчителі у державних навчальних закладах вже кілька разів діставали таке підвищення. Але оскільки ліцей фінансувався виключно з плати за навчання та добродійних коштів, то їх не вистачало для покращення становища вчителів. Так, у 40-х роках XIX століття, коли старший вчитель державної гімназії отримував платню у розмірі 391 руб., директор гімназії 800 руб., ад'юнкт в університеті – також 800руб, – оплата праці викладача ліцею в 750 руб. була досить привабливою, зважаючи, до того ж, на дешевизну самого життя у Ніжині. Однак станом на 70-ті роки XIX століття ситуація змінилася: молодий кандидат університету просто з студентської лави міг отримувати платню в розмірі півтори-дві тисячі рублів, тоді як в ліцеї всі оклади залишилися такими само [3, 124].

У листі директора ліцею до попечителя Київського учбового округу читаємо: «...звертаюся з моїм найпоштивішим проханням про клопотання до пана Міністра народної освіти про... добавку до платні по 500 руб. кожному з наявних викладачів за рахунок 5250 руб., що мають щорічно поступати у вигляді 5 відсотків... Така добавка якщо й не зовсім забезпечить викладачів ліцею, то по крайній мірі зрівняє оплату їх праці з оплатою вчителів гімназії і залучить свіжі сили на кафедри, які залишаються віддавна вакантними з причини малого утримання, призначеного для професорів... Директор ... М. Чалий» [18, арк. 5].

Однак проблема з підвищенням заробітної платні за рахунок добродійної пожертви не вирішилася. Причин тому могло бути кілька. По-перше, у системі добродійності у сфері освіти Російської імперії загалом не було прийнято жертвувати на покращення умов праці педагогів; по-друге, добродійні фондуші, які б вміщували витрати на оплату праці вчителя, були більш характерними для початку XIX століття, коли система освіти реформувалася і потребувала значних капіталовкладень; по-третє, навіть така добродійна допомога вчителю, як правило, виявлялася на рівні початкової освіти (народні школи, церковноприходські школи, деякі ремісничі училища тощо). Натомість для оплати праці викладачів середньої та вищої ланки освіти вистачало фінансування держави. Тому педагоги ліцею Безбородька й просили всього-на-всього довести рівень їхньої оплати до гімназійного, не претендуючи при цьому на щось особливе.

Отже, в листі Міністра освіти до попечителя Київського учбового округу зазначалося: «Визнаючи за необхідне, щоб означений вище капітал приніс ліцеєві якомога більші відсотки, я наказав Департаменту народної освіти придбати через посередництво Державного банку 5,5% ренти... покійно

прошу Вас запропонувати правлінням ліцея, щоб означений капітал з відсотками не витрачався б нині на потреби ліцею... Управляючий справами... І. Делянов» [18, арк. 11].

Таким чином, вчителі ліцею підвищення по заробітній платі не отримали, а думка педагогічної ради не була взята до уваги. Цей факт, окрім іншого, свідчить про те, що доброчинними коштами почасти розпоряджалося керівництво учбового округу, а не вчительські колективи тих навчальних закладів, куди вони спрямовувалися.

У зв'язку з іменем Олександра Безбородька вчасно нагадати про доброчинну діяльність його племінника – Василя Кочубея [19, 184]. Станом на 1861 р. він був почесним попечителем Новгород-Сіверської гімназії і надавав значну щорічну допомогу на нагальні потреби цього навчального закладу – 600 руб. ср.; повідомляючи директора гімназії про неможливість своєї присутності на щорічному Гімназійному Акті, В. Кочубей писав: «Милостивий государ Леонтій Іванович! Щиро жалкую, що не зміг за обставинами прийняти, як би я бажав, участь у колишньому торжестві Гімназійного Акту. По крайній мірі письмово можу повідомити Вам тепер те, що з цього приводу мав намір, після ради з вами, особисто передати гімназії, що Вами управляється.

Співчуваючи шляхетній меті закладу, до якого покровительне чернігівське дворянство вибрало мене своїм представником і тим більш схвально приймаючи у долі його живу участь, про що впевнився при зробленому мною огляді ... я поклав, за прикладом моїх попередників, принести на його користь децицію матеріальної пожертви.

Прийнята зі щирим старанням, вона співрозмірна моїм матеріальним статкам. Я поклав жертвувати на користь Новгород-Сіверської гімназії по шістсот рублів сріблом на рік, починаючи з 1-го майбутнього вересня; з цього часу моя домова контора має по третинах року переводити належну суму коштів на ім'я директора гімназії. Використання цієї суми я віддаю на розгляд Ради Гімназії, у нарадах якої на цей предмет я залишаю за собою один лише голос, на правах головуючого, тобто рівний з іншими і тільки у випадку суперечки переважаючий...» [20, арк. 2]. Барон Олександр Павлович Ніколаї, на той час попечитель Київського учбового округу, висловив подяку доброчиннику і направив відповідне повідомлення до Міністерства освіти [20, арк. 4].

Отже, ліцей князя Безбородька став унікальним навчальним закладом середини ХІХ століття і причин такого визначення можна навести кілька. По-

перше, у середині ХІХ століття на території Київського учбового округу вже не створювались навчальні заклади, характерні для початку ХІХ століття – тобто такі, які б фундувалися однією людиною чи групою заможних дворян (шляхтичів), і при цьому цей фундуш залишався б як довічна допомога, незалежна від соціокультурних, соціально-політичних та соціально-економічних змін – більшою чи меншою мірою. Безумовно, глобальні соціальні зміни – руйнування політичної чи економічної системи – призводили до скасування добродійної допомоги, але, як правило, породжували нову добродійну систему, адекватну новим соціальним умовам.

Таким чином, родина Безбородьків у ХІХ столітті стала прикладом добродійної діяльності у сфері освіти, яка виявлялася у вигляді разових пожертв, попечительства навчальних закладів, фундування Ніжинського ліцею тощо. Подальше вивчення філантропічної діяльності представників цієї родини може бути пов'язане дослідженням їх меценатства – як в Україні, так і за кордоном, а також зібрання книг у бібліотеці Кушелевих-Безбородьків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білокінь С. Колегія Павла Галагана // Київ. – 1988. – № 8. – С. 144-149.
2. Вовк Л.П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). – К., 1997. – 178 с.
3. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко / Н. Лавровский и др. Изд-е 2-е, испр. и доп. – СПб, 1881. – 158 с.
4. Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадянська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Кіровоград, 1998. – 142 с.
5. Доній О.М. Добродійна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.): Дис... канд. іст. н. – К, 2001. – 211 с.
6. Духлій Є.В. Нотатки, про одну родину меценатів (Ханенки, Терещенки) // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» (Наукові доповіді та повідомлення). – Частина I. – Київ – Харків: Рідний край, 1997. – С. 165-168.
7. Ковалинский В.В. Меценаты Киева. – К.: «Кий», 1998. – 522 с.
8. Ковалинский В. Семья Терещенко. – К.: Преса України, 2003.
9. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. – Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1914. – 294 с.
10. Сейко Н.А. Василь Каразін і Тадеуш Чацький – фундатори вищої освіти України початку ХІХ століття // Вісник Житомирського державного університету. – № 17. – 2004. – С. 5-8.

11. Сейко Н.А. Ю.І. Крашевський і діяльність Житомирської книговидавничої спілки: Ю.І.Крашевський як явище світової культури // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 28 / Гол.ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Волинь, 2002. – С. 39-45.
12. Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) – К.: Хрещатик, 1998. – 208 с.
13. Сейко Н.А. Ілінські – меценати культури на Волині (ХІХ ст.) // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 48-52.
14. www.sg.ua/ogis/bogo/matz/mat2-8.html
15. Сухарева О.В. Кто был кто в России от Петра I до Павла I. – М., 2005. – С. 64-65.; [http:// 100 top.ru/encyclopedia](http://100top.ru/encyclopedia).
16. Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко: В 2 т. – Т. 2. – Спб, 1879-1881. – С. 339.
17. Чуйко С.Р. Лицеї України (ХІХ – ХХ ст.). – Тернопіль: Ліком, 1996. – 140 с.
18. ЦДІАУ, Ф. 707, оп. 36, спр. 122, 1870 р. О пожертвовании княгиней Елизаветой Ивановной Суворовой капитала в 105 000 руб. в пользу лицея князя Безбородко в Нежине. – арк. 1.
19. Гнатюк М., Громовенко Л., Скорульська Р., Стус Д., Удовик С. 100 найвідоміших українців. – М.: ВЕЧЕ, К.: Орфей, 2001. – 584 с.
20. ЦДІАУ, Ф. 707, оп. 87. спр. 4496, 1861 р. По представлении директора Новгородсиверской гимназии о пожертвованиях почетным попечителем гимназии Василием Кочубеем 600 рублей в пользу гимназии. – арк. 2.